

PETRA

plateforme européenne pour la traduction littéraire
 european platform for literary translation
 europäische plattform für literaturübersetzung
 europees platform voor de literaire vertaling

Alberto Manguel

Het wonder van de vertaling

Integrale tekst van de lezing gehouden op 1 december 2011 in Flagey, Brussel, tijdens de avond 'Grand Hotel Europa', een publieke hommage aan de literaire vertalers in het kader van het eerste congres van PETRA. 'Grand Hotel Europa' werd georganiseerd door Passa Porta en Het beschrijf. Zie ook www.petra2011.eu

Jorge Luis Borges zei ooit dat vertalingen niet letterlijk mogen zijn. 'De fout die men maakt, 'zei Borges, 'is dat men niet beseft dat elke taal een manier is om de wereld waar te nemen.'

'Vertaling' is het woord dat wij gebruiken voor de meest intieme leesdaad. Elke leeservaring is een vertaling, de overgang van een formele beschouwing van de wereld naar een bijzondere manier van waarnemen, van de ene representatie van de wereld als tekst (geschreven taal) naar de andere (gelezen of gehoorde taal). Recent onderzoek heeft aangetoond dat het deel van onze hersenen waarin tekst wordt verwerkt hetzelfde is als het deel dat ons in staat stelt vormen en afstanden te onderscheiden. Dat wil zeggen dat lezen, vanuit fysiologisch oogpunt bezien, het vertalen is van reële fysische vormen in ideële ruimtelijke voorstellingen. Lezen is letterlijk de realiteit van de wereld vertalen naar onze eigen zintuiglijke werkelijkheid.

Iets benoemen is het vertalen. Als we bijvoorbeeld 'Spaans-Amerika' zeggen, is dat een vertaling. Het is de samenvatting van een complexe geografie met haar lange inheemse geschiedenis, haar kolonisatie, haar onafhankelijkheid, haar herkolonisatie, haar steden, haar rivieren, haar literaire werken, haar fabrieken, haar wegen, het leven van al haar inwoners – en nog veel meer, gevat in twee woorden die dit alles vertalen in het keurslijf van een woordverbintenis tussen een Italiaanse ontdekkingsreiziger en een cultuur die afstamt van het Romeinse Rijk. Alle vertaling is verovering.

Een van de vele etappes in de werdegang van de meer- en enkelvoudige identiteit van het Amerikaanse continent valt na de komst van de Spanjaarden. Tussen de inheemse talen van het continent en de taal van de nieuwkomers vond een confrontatie plaats, een dialoog, een poging tot uitroeiing, maar er was ook sprake van studie en, tot op zekere hoogte,

aanvaarding. In het Babel van Amerika was het vanuit de vertaling, in allerlei gedaanten, dat een poging werd gedaan de ander en zijn taal te erkennen – om te komen tot begrip, of dialoog, of zelfs over te gaan tot eliminatie.

De overlevering wil dat de eerste vertaler van Spaans-Amerika een vrouw was, doña Marina of Malinche, een indiaanse die als tolk optrad tussen Hernán Cortés en Moctezuma. Als embleem van de nieuwe problematiek is 'la Malinche' een volmaakt zinnebeeld. José Cadalso zegt in de negende brief van zijn *Cartas marruecas* – een boek dat in 1774 voltooid werd – dat het 'een opmerkelijk voorbeeld [is] van het nut van het schone geslacht, mits ze haar natuurlijke raffinement aanwendt voor loffelijke, verheven doeleinden'. Vanuit het patriarchale Spaanse gezichtspunt is het gepast dat de eerste poging om de taal van de ander in het gekoloniseerde land te verstaan gedaan wordt door middel van een nieuw instrument dat 'zwakker' is dan de viriele wapenen en minder prestigieus dan het klassieke mannelijke model van de vertaling, zoals een Sint-Hiëronymus of een Alfonso de Wijze.

Het heeft iets van magie, de transformatie van het 'Babel' van de indianen naar de taal van de christenen door middel van de 'vertaalster-verraadster' (zoals Nora Catelli haar noemt), de schone Malinche. Dat past precies in de neerbuigende Europese esthetiek, het kader van waaruit de ontdekkingsreizigers het continent en hun eigen rol daarin beoordelen. 'Ik verzeker u,' zegt de chroniqueur van Cadalso in de vijfde brief, 'dat alles als door toverij geschiedde: ontdekking, verovering, inbezitneming, overheersing zijn even zovele wonderen'. Met ogenschijnlijke neutraliteit voegt hij daaraan toe dat 'voor het vellen van een gezond oordeel' ook de geschriften van buitenlanders geraadpleegd dienen te worden, want alles wat hij gelezen heeft over de verovering is het werk van Spanjaarden. En hij verklaart zich nader: 'De lezing van deze bijzondere geschiedenis is een noodzakelijke aanvulling op de geschiedenis van Spanje in het algemeen.

Dit laatste is essentieel – de ander lezen om zichzelf te begrijpen. De eigen identiteit kennen door middel van wat teruggewonnen kan worden uit de cultuur van de tegenstrever, in de overgang van de onbekende taal naar de taal die men thuis spreekt. Cadalso vat vertalen in Amerika, in de breedste zin van het woord, op als het proces waarbij de ontdekkingsreis naar zijn uitgangspunt wordt teruggevoerd en niet de kaart van het onbekende gebied wordt ingetekend maar de kaart van het eigen land. En waarbij op intelligente wijze vertalen en lezen met elkaar worden gekoppeld.

Met het onafhankelijk worden van de Spaanse koloniën in Amerika groeien ook de pogingen om de wereld in een andere taal te vatten. Het plaatselijke Castiliaans begint zich te onderscheiden van het Spaanse, of het nu is door stil te blijven staan in de tijd en vast te houden aan archaïsche vormen, of door het opnemen van inheemse woorden, of ook door het verzinnen van nieuwe, eigen woorden. Het creools Spaans ontstaat als een soort parodie op zichzelf, als een neiging om zich te vermommen in iets wat inheems noch Spaans is, iets wat juist de eigenschappen heeft van een intermediair, een mesties, een bruggenbouwer. Men heeft wel geopperd dat de eerste belangrijke voorbeelden van vertaling in Mexico, Peru en Argentinië, tegen 1800, het gevolg waren van de Spaanse censuur – de koloniale wetten

van 'Spaans-Indië' verboden (zonder veel succes) de import van romans. Pedro Henríquez Ureña voegt daaraan toe dat dit ook het moment is waarop de vertaling in Spanje 'niet langer een individuele scheppingsdaad in een nog te vervolmaken taal is (Boscán, Fray Luis de León, Quevedo), maar voor een deel een uitgeverskwestie wordt'. In Spaans-Amerika 'is de publieke lezer, wiens smaak de literaire productie bepaalt, in opkomst'.ⁱⁱ Vertalen is dan niet meer een individuele lees oefening volgens de luimen van een geletterde lezer, maar een collectieve, bestemd voor een hele taalgemeenschap.

Als erfgenaam van de Contrareformatie, waarin 'Grieks' een ander woord was voor 'ketterij', vertaalt Spaans-Amerika aanvankelijk voornamelijk uit het Latijn, maar al gauw richt het continent zich op de moderne talen: Frans, Italiaans en, in mindere mate, Engels. Pater Anastasio de Ochoa vertaalt Boileau, Racine, Petrarca en Beaumarchais. Sánchez de Tagle vertaalt Rousseau en Voltaire. Fray Servando Teresa de Mier vertaalt Chateaubriand, Castillo y Lanzas vertaalt Byron. Juan Antonio Miralla vertaalt Ugo Físcolo en Thomas Gray. Bartolomé Mitre vertaalt de *Divina Commedia* van Dante. José Martí vertaalt Victor Hugo en Thomas Moore. Ongelukkig genoeg is een aantal van die werken verloren gegaan.

In die atmosfeer van teksten in het creools Spaans, zowel vroege als late, schrijft de Venezolaan Andrés Bello een grammatica voor de Spaans-Amerikanen, en hij windt er in zijn voorwoord geen doekjes om: 'Het is niet mijn bedoeling voor de Castilianen te schrijven. Mijn lessen zijn bestemd voor mijn broeders, de inwoners van Spaans-Amerika. Ik vind het belangrijk om de taal van onze voorvaders zo zuiver mogelijk te bewaren, als een door de voorzienigheid gegeven communicatiemiddel en een broederschapband tussen de verschillende van oorsprong Spaanse volkeren die over de twee continenten verspreid zijn. Maar het is geen bigot purisme dat ik voorsta. (...) Het grootste kwaad dat, als het niet in toom gehouden wordt, ons de onschatbare voordelen van een gemeenschappelijke taal zal onthouden, is de weg van de kunstmatige neologismen die veel van de geschriften in Amerika overspoelen en vertroebelen.'ⁱⁱⁱ Borges sluit zich hierbij aan: 'Voor ons hebben de vertalingen naar het Spaans die in Argentinië worden gemaakt het voordeel dat ze een Spaans hanteren dan van ons is en niet van Spanje. Maar het zou fout zijn het gebruik van de plaatselijke woordenschat door te drijven. Ik heb die fout zelf ook gemaakt. Ik denk dat de wijdverbreidheid van het Spaans een voordeel is en dat we de nadruk moeten leggen op het universele en niet het lokale.'^{iv} En Bello besluit met deze definitie: 'Een taal is als een levend lichaam: zijn vitaliteit bestaat niet in de constante hoedanigheid van zijn elementen, maar in de uniforme regelmaat van de functies die deze uitoefenen en die voorafgaan aan de aard en de vorm en die het geheel onderscheiden.'

De functie gaat vooraf aan de vorm: deze zo Carolliaanse formule (*take care of the sense, and the sounds will take care of themselves* – 'bekommer je om de betekenis en de klanken komen vanzelf') is in grote lijnen van toepassing op de literaire vertaling in Spaans-Amerika. 'Voor wie vertaal ik?' lijkt de vraag te zijn die het werk van de vertalers van dit continent bepaalt, van Malinche tot nu.

De raad opvolgend die Borges een eeuw later zou geven hebben de Spaans-Amerikaanse vertalers de traditie van de niet-letterlijke vertaling tot verbluffende uitersten gedreven. Het gaat niet meer om het louter omzetten van de woorden van de ene naar de andere taal, het stramien omkeren, volgens het voorstel van Cervantes, die Luis Zapata citeert, die Horatius citeert: 'zoals gobelins aan de achterkant bekijken'. De opdracht is veel ambitieuzer, veel complexer, veel ingenieuzer: het origineel reconstrueren in een andere geografie, het landschap koloniseren met een vreemde tekst, een boom uit een ander klimaat in vreemde bodem planten.

Hoe ver hoe kun je gaan met het in bezit nemen van het vreemde, met het eigen maken van dat wat oorspronkelijk niet eigen is, met het transformeren van het allochtone in het autochtone?

Ik wil tot besluit een voorbeeld geven.

In 1974 publiceert Borges in *El hacedor* een korte tekst, getiteld *La trama*. Ik wil die hier in zijn geheel citeren:

'Terwijl hij aan de voet van een standbeeld wordt belaagd door de gretige dolken van zijn vrienden, ontdekt Caesar tot zijn volmaakte afgrijzen tussen de gezichten en de lemmeten het gelaat van Marcus Junius Brutus, zijn protegé, misschien wel zijn zoon, en hij geeft zich gewonnen en roept uit: *Ook jij, mijn zoon!* Shakespeare en Quevedo nemen die hartverscheurende kreet over.

Het lot scheidt behagen in herhalingen, variaties, symmetrieën. Negentien eeuwen later wordt in het zuiden van de provincie Buenos Aires een gaucho door andere gaucho's aangevallen, en wanneer hij bezwijkt herkent hij een petekind van hem, en hij zegt, mild berispelend en met trage verbazing (deze woorden moet je horen, niet lezen): *¡Pero, che!* Ze doden hem en hij weet niet dat hij sterft opdat zich een tafereel herhaalt.'

Horen, niet lezen. Dus hoe nu te vertalen?

Jaren geleden las ik deze tekst samen met Canadese vrienden en probeerde hem te vertalen. Ik kwam voor onoverkomelijke moeilijkheden te staan. Ten eerste de titel: *trama* betekent in het Spaans zowel 'stramien' als 'intrige' of 'plot'. In het Engels moet je voor het een of het ander kiezen. De vermaning tussen haakjes, 'horen, niet lezen', slaat op *¡Pero, che!* – als er ooit een onvertaalbare uitdrukking is geweest dan deze wel, onmiskenbaar van Argentijnse bodem en onmogelijk te verplanten naar een andere taalgebied. *¡Pero, che!* lijkt uit de identiteit van de Argentijn zelf geboren, een laconieke klacht die elders op aarde niet uit te drukken is. Men zegt niet *¡Pero, che!* in Engeland of de Verenigde Staten, maar ook niet in Spanje of Mexico of Cuba. *¡Pero, che!* is bijna op zichzelf al de definitie van de creoolse taal.

Gelukkig is de geschiedenis van de vertaling er een van kleine wonderen. Werkzaamheid, intelligentie, vaardigheid, ervaring, onderzoek, geluk – al die factoren spelen mee in een geslaagde vertaling, maar het wonder is de essentie. Op dit gebied van de literaire creatie wordt geen overwinning geboekt zonder wonderen.

Ik had me er al bij neergelegd dat ik mijn vertaling nooit zou kunnen voltooien, of dat ik de korte tekst af zou moeten raffelen met een laf synoniem van die ongrijpbare uitdrukking.

Tot ik ter verstrooiing *A Short History of England* van G.K. Chesterton las, een werk dat Borges goed kende, en daar opeens deze zin tegenkwam:

‘Men heeft lang gedacht dat de Britse natie, ontdekt door Caesar, door Brutus was gesticht. Het contrast tussen de zeer nuchtere ontdekking en de zeer tot de verbeelding sprekende stichting heeft bepaald iets komisch, alsof het *Et tu Brute* van Caesar vertaald zou kunnen worden met “Wat doe jij hier?”’^{vi}

Dit *Wat doe jij hier?* Van Chesterton is de volmaakte vertaling van het *¡Pero, che!* van Borges. Of beter: het *¡Pero, che!* van Borges is de volmaakte vertaling van het *Wat doe jij hier?* van Chesterton. De vertaling als leesstof werkt in twee richtingen: van de bron naar de oorspronkelijke tekst en van de oorspronkelijke tekst naar de bron, waarbij de bron en het origineel versmelten en zich opnieuw definiëren. Wie is de auteur en wie de vertaler van de uitdrukking? Borges of Chesterton? Onmogelijk te zeggen. Chronologie en anachronisme zijn onbruikbare begrippen bij de beoordeling van een vertaling en haar bronnen.

De oneindige taak van de lezer – de universele bibliotheek doorzoeken naar een tekst die hemzelf definieert – wordt vergroot (voor zover het oneindige te vergroten valt) wanneer die lezer zich rekenschap geeft van zijn kwaliteit als vertaler. Dan verandert de gelezen tekst in talloze andere, getransformeerd in het vocabularium van die lezer, geherdefinieerd in andere contexten, andere ervaringen, andere herinneringen, geordend in andere boekenkasten. De lezer-vertaler legt de op papier gefixeerde tekst een nomadische tekst voor die nooit wortel schiet. Dat is de ontroerende paradox van de kunst van het vertalen: dat een literair werk via die voortdurende migraties, die onophoudelijke verkenningen, een beetje minder onbepaald wordt, minder ongewis dan het uit zijn aard van kunstwerk noodzakelijk is, en als door een wonder een soort immanente onsterfelijkheid krijgt.

Vertaald uit het Spaans door Jos den Bekker

ⁱ Jorge Luis Borges, ‘El Oficio de traducir’, in: *La Opinión Cultural*, Buenos Aires, 21 september, 1975. (Herdrukt in: *Jorge Luis Borges en Sur (1931-1980)*, Emecé Editores, Barcelona 1999).

ⁱⁱ Pedro Henríquez Ureña, *Las corrientes literarias en la América Hispánica* (Fondo de Cultura Económica, México 1978), in: Nora Catelli en Marietta Gargatagli, *El tabaco que fumaba Plinio: Escenas de la traducción en España y América: relatos, leyes y reflexiones sobre los otros* (Ediciones del Serbal, Barcelona 1998).

ⁱⁱⁱ Andrés Bello, *Gramática de la lengua castellana dedicada al uso de los americanos* (1847), in: *Obra literaria*, selectie en voorwoord Pedro Graces, Biblioteca Ayacucho, Caracas 1985).

^{iv} Jorge Luis Borges, “El Oficio de traducir”.

^v Zoiets als ‘Nee, maar!’, ‘Kijk nou eens!’ [n.vert.]

^{vi} ‘The British state which was found by Caesar was long believed to have been founded by Brutus. The contrast between the one very dry discovery and the other very fantastic foundation has something decidedly comic about it; as if Caesar’s “Et tu Brute” might be translated “What, you here?”’, G. K. Chesterton, *A Short History of England* (Chatto & Windus, Londen 1917).